

ВРУЧЕННЯ СУДОВИХ ТА ПОЗАСУДОВИХ ДОКУМЕНТІВ ВІДПОВІДАЧУ, ЯКИЙ ЗНАХОДИТЬСЯ ЗА КОРДОНОМ, У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

PRESENTATION OF JUDICIAL AND EXTRAJUDICIAL DOCUMENTS TO THE DEFENDANT, WHO IS ABROAD, IN CIVIL PROCEEDINGS UKRAINE

Коротенко Т.Ф.,

*здобувач кафедри цивільного та трудового права
Київського університету права Національної академії наук України*

Стаття присвячена дослідженню особливостей правового регулювання вручення судових та позасудових документів за кордоном у цивільному процесі України на основі наукових досліджень та діючого законодавства України. У статті висвітлено шляхи удосконалення процедури вручення судових та позасудових документів за кордоном. А також на основі досліджень пропонується доповнення статті 416 Проекту змін до ЦПК України.

Ключові слова: цивільний процес, вручення документів, євроінтеграція, судові документи, судове доручення.

Статья посвящена исследованию особенностей правового регулирования вручения судебных и внесудебных документов за рубежом в гражданском процессе Украины на основе научных исследований и действующего законодательства Украины. В статье освещены пути совершенствования процедуры вручения судебных и внесудебных документов за рубежом. А также на основе исследований предлагается дополнение статьи 416 проекта изменений в ГПК Украины.

Ключевые слова: гражданский процесс, вручение документов, евроинтеграция, судебные документы, судебное поручение.

The article investigates the peculiarities of legal regulation of service of judicial and extrajudicial documents abroad in civil procedure of Ukraine, based on research and current legislation of Ukraine. The article highlights the ways to improve the procedures for service of judicial and extrajudicial documents abroad. And also, on the basis of studies proposed addition of Article 416 of the draft amendments to the Civil Procedural Code of Ukraine.

Key words: Civil Procedure, service of documents, the European integration, legal documents, letters rogatory.

Постановка проблеми. У світлі реалізації Угоди про Асоціації між Україною та ЄС очікується поширення економічних відносин між українськими й європейськими громадянами та юридичними особами. Ефективний захист прав учасників таких відносин є запорукою довіри та подальшого успішного руху на шляху євроінтеграції нашої країни та набуття членства в ЄС. Розгляд справ у порядку цивільного судочинства є однією з найбільш поширених форм захисту прав, з огляду на це реформування вітчизняного цивільного процесуального законодавства є нагальним завданням сьогодення. Важливим елементом цієї реформи є удосконалення механізмів і процедур розгляду справ з іноземним елементом, зокрема порядку вручення судових та позасудових документів учасникам процесу, які знаходяться за кордоном України.

Стан дослідження. Означені питання неодноразово розглядалися в сучасній вітчизняній періодиці, зокрема питання ролі та значення Гаазьких конвенцій, питання вручення судових та позасудових документів за кордоном висвітлені в роботах Г. Цірата [1, с. 175–181; 2]. Окремі аспекти вручення судових і позасудових документів за вимогами Гаазької конвенції піднімалися в роботі І. Обідіної [3]. Серед робіт, присвячених загальним питанням судових доручень у цивільному процесі, варто відмітити роботу О. Рибак [4, с. 88–91], в якій авторка відстоює позицію про судове доручення як процесуальний документ, за допомогою якого здійснюється надання правової допомоги.

Водночас слід відмітити, що невіршеними залишаються питання вручення судових та позасудових документів за кордоном в умовах зближення та гармонізації законодавства України та ЄС, запровадження та розвитку сучасних інформаційно-комунікаційних технологій та підвищення вимог до доступності та ефективності міжнародних стандартів цивільного судочинства у світі. Особливу увагу при цьому варто приділити врученню документів відповідачу в цивільному процесі, виходячи з того, що належне повідомлення відповідача про час і місце судового розгляду справи, вручення відповідачу судових документів, зокрема позовної заяви з додатками, ухвали про відкриття провадження чи іншого рішення суду, є важливою передумовою неупередженого та справедливого розгляду і вирішення цивільної справи.

Мета статті. Виходячи з цього, цілями даної статті є визначення порядку оформлення судового доручення про вручення судових та позасудових документів учасникам цивільного процесу, зокрема відповідачу, який знаходиться за кордоном, а також формування висновків та пропозицій удосконалення процедури вручення відповідачу судових та позасудових документів за кордоном, зокрема в державах-членах ЄС.

Виклад основного матеріалу. Цивільна справа, ускладнена іноземним елементом, що перебуває в провадженні суду, є важливою передумовою звернення із судовими дорученнями про вручення

документів за кордон. Як зазначено в першій статті Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [5], основним завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ із метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Активна участь України на світовій арені зумовлює необхідність дотримання міжнародних стандартів цивільного судочинства, серед яких – підвищення ефективності, зменшення тривалості судового розгляду, спрощення доступу до правосуддя. Це визначено в Проекті змін до ЦПК України як основне завдання цивільного судочинства в питаннях забезпечення ефективного захисту прав та інтересів осіб.

Відповідно до ч. 2 ст. 30 ЦПК України позивачем і відповідачем в цивільному процесі можуть бути фізичні і юридичні особи, а також держава. Їх участь у провадженні в справі істотно залежить від своєчасного повідомлення про відкриття провадження, а також час і місце судового розгляду. Гарантії проінформованості учасників процесу про його рух забезпечуються принципом гласності та відкритості судового розгляду, що закріплені в ст. 6 ЦПК України.

Реалізація цього принципу здійснюється за допомогою надіслання учасникам процесу судових повісток і повідомлень. Так, згідно з вимогами ст. 74 ЦПК України судова повістка разом із розпискою (а у випадках, встановлених цим Кодексом, – разом із копіями відповідних документів) надсилається поштою рекомендованим листом із повідомленням або через кур'єрів за адресою, зазначеною стороною чи іншою особою, яка бере участь у справі. Судова повістка юридичній особі направляється за її місцезнаходженням або за місцезнаходженням її представництва, її філії, якщо позов виник у зв'язку з їх діяльністю.

Повідомлення іноземних громадян, а також іноземних юридичних осіб про судовий розгляд справи відбувається в ускладненому порядку. Так, відповідно до вимог ч. 7 ст. 76 ЦПК України особам, які проживають за межами України, судові повістки вручаються в порядку, визначеному міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, в разі відсутності таких – у порядку, встановленому статтею 419 цього Кодексу.

Аналізуючи норми ЦПК України, можна зробити висновок, що особам, які проживають за межами України судові чи позасудові документи вручаються на підставі міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, в порядку, передбаченому статтями 415-416 ЦПК України, або в порядку, передбаченому статтею 419 ЦПК України.

Законодавець визначає порядок вручення судових документів (судових повісток, повідомлень та копій інших документів) фізичним особам. Однак вищевказані норми не містять вказівки щодо юридичних осіб, а саме порядку вручення судових документів юридичним особам, місцезнаходження яких є за кор-

доном України. Як наслідок, суди України діють за аналогією та здійснюють порядок вручення судових документів юридичним особам, аналогічний врученню судових документів фізичним особам.

Відповідно до ст. 93 ЦК України місцезнаходженням юридичної особи є фактичне місце ведення діяльності чи розташування офісу, з якого проводиться щоденне керування діяльністю юридичної особи (переважно знаходиться керівництво) та здійснення управління і обліку.

Особливостями визначення місцезнаходження юридичної особи є те, що фактично місцезнаходження визначається адресою, за якою знаходиться керівний орган юридичної особи.

З огляду на це, на нашу думку, необхідним є доповнення статті 419 ЦПК України словами «або юридичній особі чи її філії, місцезнаходження якої – на території іноземної держави».

Згідно із загальними правилами підсудності (ст. 109 ЦПК України) позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим місцем її перебуванням. Повози до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням. Разом із тим відповідно до ст. 414 ЦПК України підсудність судам України цивільних справ з іноземним елементом визначається цим Кодексом, законом або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Наприклад, якщо на утриманні позивача перебуває неповнолітня дитина, а відповідач проживає за кордоном, то в такому разі позивач має право пред'явити позов про розірвання шлюбу за місцем реєстрації свого проживання. Якщо позов пред'явлено з приводу нерухомого майна (виключна підсудність), а відповідач проживає чи знаходиться за кордоном, то позов має бути пред'явлений виключно за місцем знаходження нерухомого майна. За таких обставин суд буде змушений звернутися за правовою допомогою до компетентних органів іноземних держав із судовим дорученням про вручення судових документів відповідачу.

Україна є учасницею численних одно- і багатосторонніх договорів, які регулюють окремі питання міжнародної правової допомоги та міжнародного правового співробітництва в цивільних та сімейних справах, що полягає у виконанні процесуальних дій, передбачених законодавством запитованої договірної сторони, зокрема проведення допиту, вручення документів, складання та пересилання документів, визнання і виконання судових рішень тощо. Реалізація міжнародних договорів України з питань міжнародної правової допомоги в цивільних справах щодо вручення документів, отримання доказів та визнання і виконання судових рішень здійснюється в межах компетенції Міністерством юстиції України безпосередньо та через головні управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, областях, Києві та Севастополі (далі – Головні управління юстиції), місцевими судами України

(далі – суди України), а у відповідних випадках – іншими органами державної влади (п. 1.6. Інструкції про порядок виконання міжнародних договорів із питань надання правової допомоги в цивільних справах щодо вручення документів, отримання доказів та визнання і виконання судових рішень, затвердженої спільним наказом Міністерства юстиції України та Державної судової адміністрації України від 27.06.2008 № 1092/5/54, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 02.08.2008 № 573/15264 (далі – Інструкція) [6]).

Головне управління юстиції відповідно до покладених на нього завдань організовує взаємодію судів та інших органів державної влади в цивільних та кримінальних справах із компетентними органами іноземних держав на підставі законів, міжнародних договорів України; забезпечує виконання положень міжнародних договорів України про правову допомогу та правові відносини в цивільних та кримінальних справах (підп. 4.70 п. 4 Положення про Головні управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, Києві та Севастополі, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 23.06.2011 № 1707/5, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 23.06.2011 № 759/19497) [7].

Згідно з п. 1.8. Інструкції Головні управління юстиції взаємодіють з іноземними компетентними органами з питань надання міжнародної правової допомоги в цивільних справах через Міністерство юстиції України, яке відповідно до положень міжнародних договорів України є центральним органом України з питань надання міжнародної правової допомоги в цивільних справах.

Суди України з питань надання міжнародної правової допомоги в цивільних справах взаємодіють з іноземними компетентними органами через Головні управління юстиції та Міністерство юстиції України (п. 1.7. Інструкції).

Однак суди України, звертаючись із відповідним запитом, оформленим на підставі Гаазької Конвенції про вручення за кордоном судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах від 15 листопада 1965 року (далі – Конвенція 1965 р.), відповідно до п. 6.7. Інструкції надсилають такий запит до Центральних Органів запитуваної держави напряму.

Порядок оформлення доручення про вручення документів за кордоном на підставі Конвенції 1965 р. та його подальше направлення на виконання регламентовано розділом 6 Інструкції.

Так, доручення про вручення документів складається судом чи іншим зацікавленим компетентним органом України у формі прохання згідно з додатком 10 до Інструкції. Заповненню підлягають дві частини формуляра – «Прохання» і «Короткий виклад документа», з урахуванням наступного: під час заповнення частини «Прохання» необхідно обов'язково закреслювати будь-які пункти від «а» до «с», які не підлягають урахуванню під час виконання доручення; частина «Короткий виклад документа» при-

значена для вручення отримувачу разом із пакетом документів і має містити якомога детальнішу інформацію, в тому числі стосовно запитуючого органу і сторін у справі, включаючи наявні контактні телефони.

Щодо заповнення частин прохання, звертаємо увагу на наступне: «Назва і адреса запитуючого органу»: необхідно зазначити найменування суду, який складає доручення/прохання, його повну адресу; «Назва і адреса запитуваного органу»: необхідно зазначити найменування і адресу Центрального органу іноземної держави, визначеного запитуваною державою відповідно до статті 2 цієї Конвенції. Інформація стосовно зазначеного органу розміщена на офіційному веб-сайті Гаазької Конференції http://www.hcch.net/index_en.php?act=home.splash [8].

Гербова печатка суду ставиться виключно на першому аркуші частини «Прохання». При цьому слід зауважити, що на частинах Прохання «Сертифікат», «Короткий виклад документа, що підлягає врученню», «Судовий документ», «Позасудовий документ» печатка суду не ставиться.

Щодо заповнення частин Прохання «Судовий документ» та «Позасудовий документ» важливим є те, що Гаазькою Конференцією надані роз'яснення з цього приводу: «Судовий документ» – повістки, пояснення відповідача, рішення та постанови судових органів, виклик свідків та пояснення експертів; «Позасудові документи» відрізняються і від судових тим, що вони непрямо пов'язані із судом, і від безпосередньо приватних документів – тим, що вони вимагають втручання «державного органу або представника судової влади», включаючи заперечення на шлюб, дозвіл на усиновлення, згоду на батьківство, нотаріальні акти тощо.

У пункті 6.3. Інструкції вказано, що відповідно до ст. 7 Конвенції 1965 р. формуляр обов'язково складається французькою, чи англійською мовою, чи мовою запитуваної держави, а в разі заповнення українською мовою – обов'язково супроводжується перекладом на одну із зазначених мов.

У разі, якщо документ підлягає врученню в іноземній державі відповідно до частини 1 статті 5 Конвенції 1965 р., він має бути складений або перекладений на офіційну мову або одну з офіційних мов запитуваної держави.

Згідно з п. 6.5. Інструкції заповнений формуляр доручення і документи, що підлягають врученню, надсилаються у двох примірниках.

Як вже зазначалося вище, прохання про вручення документів, оформлене на підставі Конвенції 1965 р., надсилається судом України безпосередньо до Центрального органу іноземної держави, визначеного запитуваною державою відповідно до статті 2 цієї Конвенції, без необхідності його направлення через головні управління юстиції.

До речі, аналогічний порядок стосується й отримання судом інформації про стан виконання доручення, яке було направлено на підставі Конвенції 1965 р. до іноземного органу. Так, у разі потреби одержання інформації про стан виконання дору-

чення суд України звертається до запитуваної держави лише безпосередньо. При цьому додається фотокопія заповненого судом України формуляра (абз. 2 п. 6.7. Інструкції).

Щодо оплати виконання українського доручення на території іноземної держави відповідно до Конвенції 1965 р., вручення судових документів, отриманих від Договірної Держави, не потребує оплати або відшкодування зборів або витрат у зв'язку з врученням, здійсненим запитуваною Державою. Запитуючий орган сплачує або відшкодовує витрати, що виникли у зв'язку з: а) виконанням роботи судовим працівником або особою, компетентною відповідно до закону запитуваної Держави, б) використанням особливого способу вручення.

Відповідно до листа Міністерства юстиції України від 04 жовтня 2004 року № 25а-84-04 згідно з вимогами статті 21 Конвенції Центральним органом, який має право отримувати прохання про вручення на території США судових та позасудових документів, є Департамент юстиції США [9].

Однак згідно з повідомленням від 1 жовтня 2002 року, розміщеним на офіційному сайті Гаазької конференції (www.hcch.net), Департамент юстиції США вирішив передати виконання своїх повноважень відповідно до статті 2 Гаазької Конвенції 1965 р. У повідомленні від 15 квітня 2003 року Департамент юстиції США проінформував Постійне Бюро Гаазької конференції про закінчення процедури передачі вказаних повноважень і укладення договору з компанією «Міжнародне вручення процесуальних документів», який набув чинності з 01 червня 2003 р., строком на 5 років. Відповідно до положень цього договору запитуваний орган за вручення документів має сплатити 95 доларів США. Згідно з повідомленням, яке міститься на офіційному сайті Гаазької конференції із січня 2009 р., Центральним органом США підписано новий контракт із компанією «Міжнародне вручення процесуальних документів» строком дії на 6 років, до 29 січня 2015 р. (на тих же умовах, що й попередній). Тобто плата за здійснення вручення на новий строк також складає 95 доларів США. Реквізити для оплати вказаної суми розміщені на згаданому в цьому листі офіційному сайті Гаазької конференції. Усі запити про вручення, що не супроводжені належною оплатою, повертаються без вручення.

У світлі реалізації Україною Угоди про Асоціацію, статтею 24 якої визначено вимоги активізації судового співробітництва в цивільних справах, ґрунтуючись на принципах юридичної визначеності і праві на справедливий суд, а також на основі відповідних багатосторонніх правових документів, інтерес викликає правове регулювання та процедури вручення судових та позасудових документів, які застосовуються в ЄС. Так, з 2007 р. між державами-членами діє Регламент (ЄС) № 1393/2007, яким було запроваджено нові правила, що застосовуються в цивільних і комерційних справах, які врегульовують порядок передачі судового або позасудового документу від однієї держави-члена до іншої для

подальшого вручення, передбачають різні способи передачі між державами-членами – поштою або безпосередньо, а у виняткових випадках – за допомогою консульських чи дипломатичних каналів [6, с. 23–24, 231–236]. За допомогою цього Регламенту, зокрема, було забезпечено єдиний ефективний механізм розгляду і вирішення транскордонних спорів в ЄС, і, як правильно зазначає І.О. Ізарова, в процесі євроінтеграції важливим є приєднання до нього і гармонізація вітчизняного цивільного процесуального законодавства [10, с. 73, 86].

Так, зокрема, викликають увагу такі положення Регламенту № 1393/2007, як вимога до «агентства з отримання документів» ужити всіх необхідних заходів із вручення документа якнайшвидше і в будь-якому разі, протягом одного місяця з моменту отримання документа; створення нової стандартної форми інформування адресата про його право відмовитися від документа; введення єдиної фіксованої оплати витрат, що заздалегідь узгоджені державами-членами; запровадження єдиних умов для обслуговування поштою, а також забезпечення інформацією про порядок вручення за допомогою Єдиної судової мережі в цивільних і комерційних справах (the European Judicial Network).

Враховуючи викладене, ми дійшли висновків, що вручення судових документів відповідачу, місцезнаходження чи місце проживання якого зареєстровано в установленому порядку за кордоном, здійснюється в основному на підставі ЦПК України, Гаазької Конвенції 1965 р., а також Інструкції. Однак вітчизняні євроінтеграційні процеси порушують необхідність запровадження ефективного механізму вручення документів, що має бути відображено в Проекті ЦПК України.

Водночас слід відмітити, що норми ЦПК України не містять виключного переліку дій суду щодо звернення із судовим дорученням про вручення судових документів за кордоном, у зв'язку з чим судам необхідно звертатися до норм міжнародних договорів та Інструкції. Часто це призводить до неправильного застосування тих чи інших норм, що регулюють вказані правовідносини.

На нашу думку, створення нової стандартної форми інформування адресата про його право відмовитися від документа, як передбачено Регламентом № 1393/2007, забезпечить, у першу чергу, реалізацію принципу здійснення правосуддя на засадах рівності перед законом і судом та диспозитивності цивільного судочинства. У зв'язку з чим ми пропонуємо запозичення форми з додатків до Регламенту № 1393/2007, якою доповнити додатки до Інструкції. Форма має містити наступний зміст: «Ви маєте право відмовитися від отримання документу, якщо він або його переклад складені не тією мовою, яку Ви розумієте, або неофіційною, або однією з офіційних мов країни вручення. Якщо ви хочете скористатися даним правом, Ви маєте відмовитися від отримання документів безпосередньо під час його вручення особою, яка вручає документ, або повернути його за адресою, вказаною нижче, упродовж одного тижня, заявивши,

що Ви відмовляєтесь від отримання документу. Адреса: 1. Найменування. 2. Адреса. 2.1. Вулиця та номер будинку. 2.2. Місто, поштовий індекс. 2.3. Країна. 3. Телефон. 4. Факс. 5. Електронна адреса. Заява адресата: «Я відмовляюсь отримати документ у зв'язку з тим, що він та(або) його переклад складені не мовою, яку я розумію, або неофіційною, або однією з офіційних мов країни вручення. Я розумію таку мову. Складено в (назва установи). Дата. Підпис та (або) печатка.»

Висновки. З метою удосконалення процедури вручення судових та позасудових документів за кордоном, а також забезпечення євроінтеграційного процесу, який активізується в Україні, на нашу думку, слід здійснити такі кроки.

По-перше, оскільки вручення судових та позасудових документів здійснюється на підставі Гаазької Конвенції 1965 р., необхідним, на нашу думку, є доповнення статті 416 ЦПК України частиною 5 наступного змісту: «Судове доручення про вручення судових та позасудових документів особам, місцезнаходження чи місце проживання яких зареєстровано у встановленому порядку за кордоном, на підставі Гаазької Конвенції про вручення за кордоном судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах від 15 листопада 1965 р., над-

силається у формі «Прохання», яка визначена Конвенцією, безпосередньо до центрального органу запитуваної держави». Слід зауважити, що неправильно оформлене прохання про вручення судових документів призводить до затягування строків розгляду цивільної справи, а отже, порушуються права, свободи чи інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, інтереси держави.

По-друге, виходячи з необхідності забезпечити відповідний рівень відносин судового співробітництва з усіма державами-членами ЄС, варто гармонізувати положення вітчизняного цивільного процесуального законодавства із законодавством ЄС, зокрема з положеннями Регламенту (ЄС) № 1393/2007 від 13 листопада 2007 р. щодо вручення в державах-членах судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах. Так, ми пропонуємо доповнити пунктом 8 частину 2 статті 416 Проекту ЦПК України [11] положенням про те, що судове доручення про вручення судових або позасудових документів має бути виконане якнайшвидше і в будь-якому разі протягом одного місяця з моменту отримання документу. А також пропонуємо доповнити розділ 2 Інструкції положенням про стандартну форму інформування адресата про його право відмовитися від отримання документа.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДжЕРЕЛ:

1. Цірат Г.А. Досвід міжнародно-правової уніфікації в сфері міжнародного цивільного процесу. Гаазькі конвенції / Г.А. Цірат // Вісн. Акад. адвокатури. – 2011. – № 2(21).
2. Цірат Г.А. Міжнародний цивільний процес: сучасний стан та перспективи міжнародно-правової уніфікації / Г.А. Цірат. – Харків : Вид-во Іванченка І.С., 2013. – 482 с.
3. Обідіна І. Виконання умов Гаазької Конвенції про вручення за кордоном судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах / І. Обідіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2590>.
4. Рибак О.С. Правова природа судового доручення у цивільному процесі / О.С. Рибак // Наук. вісник Міжн. гуман. ун-ту. Сер. : Юриспруденція. – 2013. – № 6-1. – Том 2.
5. Цивільний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/page>.
6. Інструкція про порядок виконання міжнародних договорів з питань надання правової допомоги в цивільних справах щодо вручення документів, отримання доказів та визнання і виконання судових рішень, затверджена спільним наказом Міністерства юстиції України та Державної судової адміністрації України від 27.06.2008 № 1092/5/54, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 02.08.2008 № 573/15264 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0573-08>.
7. Положення про Головні управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 23.06.2011 № 1707/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0124-07>.
8. НССН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.hcch.net/index_en.php?act=home.splash.
9. Лист Міністерства юстиції України від 04.10.2004 р. № 25а-84-04 щодо надання роз'яснень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v4-04323-04>.
10. Ізарова І.О. Теоретичні засади цивільного процесу ЄС / І. О. Ізарова. – Київ : ВД Дакор, 2015. – 336 с.
11. Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України (щодо судової реформи)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jrc.org.ua/upload/steps/1f7a9a447248438a4822aaffe5085fc1.pdf>.